

Béres-Deák Rita

Magyar családpolitikák LGBTQ-szemszögből

Bevezetés

2011 márciusában, mikor már nagyban folytak az új Alaptörvény előkészületei, a Magyar Meleg Bloggerek Szövetsége petíciót intézett a törvényalkotókhoz. Kérésüket a petíció utolsó bekezdése összegzi:

Ezért tisztelettel felkérjük az alkotmány-előkészítő bizottságot és az alkotmányozó munkában részt vevő Honatyákat és Honatyákat, hogy a készülő, új alaptörvényben olyan módon határozzák meg a család fogalmát és szabályozzák a házasság intézményét, hogy az minden olyan magyar állampolgárt megillessen, akik kölcsönös szereteten és tiszteleten alapuló tartós közösségbe szeretnék helyezni életüket (Slughorn blog).

Mint ismeretes, a magyar parlament nem tett eleget a bloggerek kérésének: Magyarország új Alaptörvénye a házasságot explicite, a családot implicite heteronormatív¹ alapon határozza meg:

Magyarország védi a házasság intézményét mint férfi és nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget, valamint a családot mint a nemzet fennmaradásának alapját (Magyarország Alaptörvénye).

Ez nem az első és nem is az utolsó alkalom volt, amikor a magyar LGBTQ-közösség² tagjai szembehelyezkedtek a család és a házasság többségi értelmezéseivel, és igyekeztek ezeket

1 A heteronormativitás Ludwin szerint azt a diskurzust jelöli, amely a heteroszexualitást privilegizálja más szexualitásokkal szemben (2011: 55, idézi Kulpa).

2 Az LGBTQ-betűszó feloldása: leszbikus, meleg, biszexuális, transznemű és queer. Gyakran hozzáteszik még az I (interszexuális) és A (aszexuális) betűket is, kutatásom idején azonban ezek a csoportok Magyarországon még a nem heteroszexuális közegekben is láthatatlanok voltak, így a betűszó rájuk való kiterjesztése üres gesztus volna részemről. Ugyanakkor, noha interjúkat nem készítettem transznemű emberekkel, a különböző közösségi diskurzusokat (pl. fórumokon vagy műhelybeszélgetéseken való hozzászólások formájában) ők is aktívan befolyásolják.

a fogalmakat oly módon kitágítani, hogy az ő kapcsolataik is beleférjenek. Tanulmányom azt vizsgálja, milyen módon viszonyulnak a közösség tagjai a többségi társadalom házasság- és családdefinícióihoz, valamint az államnak a családdal kapcsolatos politikáihoz (pl. azokhoz, amelyek korlátozzák az azonos nemű párok gyermekvállalását). Mivel ez a csoport számos hátrányt szenved a heteronormatív családmodellek miatt, érdemes megvizsgálni az ő családfogalmaikat, mert ezek rámutathatnak az ideológia és a megélt tapasztalat különbségeire, alternatív értelmezéseik pedig hozzájárulhatnak egy rugalmasabb családmodell kialakításához. Az elméleti háttér és a módszertan felvázolása után először beazonosítom azokat a diskurzusokat, amelyeket az LMBTQ-közösség tagjai leginkább problémásnak találnak. Ezután megvizsgálom, milyen diskurzusokat mozgósítanak, amikor saját családdefinícióik mellett érvelnek.

Elméleti háttér: az állam és a család

Habermas szerint a polgárosodás kezdetén, mikor a nyilvános és a magánszféra elkülönült egymástól, a magánszféra, és különösen a család lett az a közeg, ahol az ember megmutathatta „valódi énjét”. Az idealizált modern polgári család fő jellemzői az önkéntesség (vagyis a kényszer hiánya), a szeretetközösség és a művelt embertől elvárható készségek kultiválása (Habermas 1998: 46–47). Olykor az államszocializmus elemzői is arra a következtetésre jutnak, hogy az említett időszakban egyedül a család nyújtott menedéket az élet minden más területét átítató diktatúra elől (pl. Slavova 2006: 255–256). Az állam azonban mindig hatással van a családra, és nem volt ez másképp a szocializmusban sem. Az NDK-ban családtagok egymásról írtak jelentéseket a Stasinak (Borneman 1992: 164), a különböző államok különböző eszközökkel próbálták növelni a születések számát (Gail és Kligman 2000: 15–26), és az állami gyermekgondozási támogatásokat gyakran csak azok kapták meg, akik „megfelelő” gyermeknevelési módszereket alkalmaztak (Haney 1999: 158–165).

Mint az Alaptörvény fent idézett szakaszából is látható, a család kulcsfontosságú szerepet játszik az államban a rendszerváltás után is. Ugyanakkor nem minden család egyformán kívánatos az állam szempontjából. A „nemzethalál” fenyegetése gyakran társul az attól való félelemmel, hogy a magyarok és cigányok aránya felborul az utóbbiak javára (Einhorn 1993: 104–105). Az 1970-es évektől felbukkannak olyan diskurzusok, amelyek, míg a középosztálybeli nőket a gyermekvállalásra biztatják, az „alacsonyabb anyagi és kulturális szinten” levő csoportokat kifejezetten arra, hogy kevesebb gyereket szüljenek (Goven 1993: 292–294). Elmondhatjuk tehát, hogy a magyar állam gyermekvállalással kapcsolatos politikája egy eugenikus modellt követ, amely szerint csak bizonyos (magasabb rendűnek tekintett) társadalmi csoportok szaporodása kívánatos (Yuval-Davis 1997: 31).

A nemzetközi emberi jogi szakirodalom gyakran „másodrendű állampolgárok”-ként emlegeti az LMBTQ-embereket, arra utalva, hogy nem rendelkeznek azonos jogokkal, mint heteroszexuális cisznemű³ társaik (pl. Bell – Binnie 2000). Phelan szerint azonban ez az elnevezés megtévesztő, hiszen az állampolgárság – még ha másodrendű is – valamilyen mértékű elismerést sugall, viszont a melegeket és a leszbikusokat⁴ az állam aktívan stigmatizálja, így

3 Cisznemű: nem transznemű, vagyis olyan személy, aki azonosulni tud születési biológiai nemével.

4 Phelan csak erről a két csoportról beszél, érvei azonban kiterjeszthetők az LMBTQ-betűző minden elemére.

tulajdonképpen „nemállampolgárok” (Phelan 2001: 5). Ha a teljes értékű állampolgárság fogalmába a magánélethez való jogot és a családformák elismerését is beleértjük, álláspontom szerint Magyarországon az LMBTQ-emberek valóban „nemállampolgárok”: az állam egyfelől mindent megtesz azért, hogy az azonos nemű párok ne alapíthassanak családot, másrészt nem vesz tudomást arról, hogy ilyen családok már léteznek, vagyis nem terjeszti ki rájuk azokat a jogokat és lehetőségeket, amelyek a heteroszexuális családoknál maguktól értetődőek.

A kutatás módszerei

Tanulmányom alapja egy antropológiai kutatás, amely az azonos nemű párok és származási családjuk kapcsolatát, és ezen keresztül azt vizsgálja, hogyan értelmezik (át) az LMBTQ-közösség tagjai és hozzátartozói a család fogalmát. Ezeket az értelmezéseket, ahogy majd látjuk, nagymértékben befolyásolják a családdal kapcsolatos domináns diskurzusok, illetve politikai gyakorlatok is. Ebben a tanulmányban ezeknek a szerepét vizsgálom, kifejezetten LMBTQ-adatközlőim szemszögéből.

67 azonos nemű párkapcsolatban élő vagy élt személlyel készítettem félig strukturált etnográfiai interjúkat; meginterjúvoltam néhány heteroszexuális családtagjukat is, de jelen tanulmány fókuszára miatt őrjük nem fogok hivatkozni. Interjúalanyaim között nagyjából azonos arányban vannak a férfiak és a nők; 14 pár gyermeket is nevel, és a többiek közül is sokaknak vannak gyermekvállalási tervei, így ők a saját bőrükön tapasztalhatták meg azokat a korlátokat, amelyeket a magyar állam az azonos nemű párok gyermekvállalása elé gördít. Interjúalanyaimat elsősorban az interneten keresztül találtam (LMBTQ-levelezőlisták, fórumok, LMBTQ-események és szervezetek Facebook-oldalai), de néhányukat – különösen a vidékiek közül – személyesen kértem fel az interjúra, ezenkívül hólabdamódszert is alkalmaztam.

Kutatásom másik központi módszere a tartalomelemzés, amelyet elsősorban internetes forrásokon végeztem. A magyarországi LMBTQ-emberek életében fontos szerepet töltenek be a virtuális közösségek; ez különösen igaz azokra, akik számára a nem virtuális LMBTQ-csoportok nehezebben hozzáférhetőek (idősek, tizenévesek, vidékiek, fogyatékkal élők stb.). A különböző LMBTQ-honlapok fórumai lehetőséget nyújtanak arra, hogy a látogatók megosszák egymással gondolataikat, sőt akár tanácsokat is adjanak egymásnak, így értékes lelőhelyei a közösségen belüli diskurzusoknak. Kutatásomhoz két honlapon vizsgáltam fórumokat: pride.hu (családmodellfórum, gyerekvállalás-fórum, „a család nem magánügy”-fórum) és labrisz.hu (házasságfórum, gyerekvállalás-fórum); az első LMBTQ, a második leszbikus honlap (bár a fórumaira olykor férfiak is írnak).

A másik internetes forrás, melyet használtam, nyíltan LMBTQ-emberek blogjai voltak. Ezek elemzésének egyik oka a bevezetőben említett petíció volt, a másik az, hogy mivel a blogok gyakran a napi eseményekre reagálnak a fórumoknál hosszabban és mélyebben, kiválóan alkalmasak a közösségbeli diskurzusok feltérképezésére. Négy meleg, egy genderqueer⁵ és három leszbikus blogger blogjait vizsgáltam meg, valamint az Inter Alia alapítvány hon-

---

5 Genderqueer: olyan személy, aki nem sorolja be magát a férfi, illetve nő kategóriákba, hanem úgy tekinti, hogy mindkettőbe vagy egyikbe sem tartozik.

lapján szereplő blogot, amelyre különböző bloggerek írnak. A blogok kiválasztása nem volt lehetséges random módon (pl. Google-keresés útján), mivel a leírásban igen ritkán szerepelnek a „meleg”, „leszbikus” stb. szavak. Így ismerőseim blogjain kívül elsősorban olyanokat vettem be az elemzésbe, amelyek viszonylag ismertek az LBMTQ-közösségen belül (köztük a petíció aláíróinak blogjait).

Ha az antropológus egy stigmatizált kisebbség tagjait kutatja, a szokásosnál is fontosabb az adatközlők anonimitásának védelme. Nemcsak interjúalanyaim szerepelnek (általuk választott) álnevekkel, hanem az internetes oldalak hozzászólói is. Igaz, az ilyen oldalakra rendszerint eleve álneven írnak, de a személy olykor mégis beazonosítható; azzal is számolni kell, hogy egy rendszeres fórumozó utólag esetleg nem szívesen vállalná fel egy korábbi hozzászólását (Garcia et al. 2009: 76–77). Kutatásomban az egyetlen kivétel egy blogger és korábbi LBMTQ-aktivista, Birtalan Balázs: ő kifejezetten kérte, hogy a saját nevével hivatkozzak rá. Nem változtattam meg viszont a hivatkozásokban említett politikusok, politikai pártok és egyéb közszereplők neveit. A fórumhozzászólók anonimitásának megőrzése érdekében fórumidézetek esetén csak a honlapot jelölöm, azt nem, hogy azon belül honnan származik az idézet. Az internetes hozzászólások eredeti nyelvezetét és helyesírását megőriztem, a neveket azonban – a fórumokon szokásostól eltérően – a könnyebb érthetőség kedvéért nagybetűvel írom.

Ezen a ponton érdemes kitérni az internetes források jellegzetességeire. Az internet anonimitásának köszönhetően gyakran előfordul, hogy a személyek bizonyos adatai (pl. a nemük) nem feltétlenül felelnek meg a valóságnak (Garcia et al. 2009: 68–70). Az is előfordul, hogy a fórumokra vagy blogokra heteroszexuálisok is posztolnak. Ugyanakkor, ha egy LBMTQ-honlapon vagy fórumon írják le a véleményüket, az a közösségen belüli diskurzusokat és felfogást alakítja. Ezért az ilyen forrásokban megjelenő véleményeket az LBMTQ-közösségen belüli diskurzusoknak tekintem annak tudatában, hogy szerzőjük nem feltétlenül azonosul ezen kisebbségi csoportok valamelyikével.⁶

A magyar családpolitikák és diskurzusok vitatott elemei

A család definíciója

A bevezetőben már láttuk, hogy a jelenlegi magyar Alaptörvény nem tekinti családnak az azonos nemű párok kapcsolatát, akár nevelnek gyermeket, akár nem. A törvény elfogadásának napján Birtalan Balázs egykori melegaktivista keserűen fakadt ki a blogján: „*A mai napon sarkalatos törvénybe foglalták, hogy Tomi [a párom] és én nem vagyunk, nem lehetünk család*” (Birtalan Balázs-blog). A blog egyik rendszeres hozzászólója, RN, kommentjében szembeállítja az állami családdefiníciót a sajátjával:

Egy intoleráns és rövidlátó törvény szerint nem vagytok család. A „két ember kölcsönös szereteten alapuló életközössége” definíciója szerint család vagytok.

Szívesen lennék a Ti Gretna Green-i kovácsotok (RN, Birtalan Balázs-blog).

⁶ Ez természetesen igaz lehet olyanokra is, akik, bár azonos nemű párok kapcsolatban élnek vagy kívánnak élni, nem szeretnék magukat szexuális orientációjuk alapján bekezelni.

RN szerint a törvény nem a család „valódi” definícióját veszi alapul, amikor kizárja a család fogalmából az azonos nemű párokat, és azzal szemben egy másik, szereteten alapuló családdefiníciót fogalmaz meg (erről ld. később). A Gretna Green-i kovács a legenda szerint olyan párokat is összehadott, akiknek erre nem lett volna törvényes lehetőségük (pl. életkoruknál fogva), viszont az általa megkötött házasságok érvényesek voltak. Amikor RN a meleg párok Gretna Green-i kovácsának ajánlkozik, a civil engedetlenség (*civil disobedience*) eszköze segítségével kiterjeszti a család jogi kategóriáját.

Míg RN csak a kívánságok szintjén helyezkedik szembe az alaptörvényi családfogalommal, a szivárványcsaládban⁷ élő nő- és férfpárok napi gyakorlatukban teszik ugyanezt. Ribera, egy biszexuális nő, aki nőpartnerével együtt neveli kislányát, szembeállítja az állam – konkrétan a kormánypárt – családdefinícióját az ő megélt valósággal:

Engem személy szerint felháborít az, hogy ilyet kijelentenek, mert én magunkról tudom, hogy a mienknél tökéletesebb család nem is lehetne. Tehát ameddig mi azt gondoljuk, hogy egy család vagyunk, a gyerekek azt gondolja, és a mi családtagjaink is ezt gondolják, hogy mi egy család vagyunk, övelük együtt, addig szerintem a FIDESZ meg akárki mondhat, amit akar. Mert minket ez nem fog be, most attól nem fogunk mi szakítani meg másképp élni, ahogy a társadalom elvárja (Ribera, interjú).

Ribera szemében nem az állami elismerés legitimizál egy adott családformát, hanem az, hogy a benne élők, illetve az ő hozzátartozók elfogadják-e őket családnak; úgy véli, a törvényeknek nem lehet befolyásuk az ő életükre. Másképp gondolkoznak viszont azok, akik azonos nemű partnerükkel szeretnének összeházasodni.

Az azonos neműek házassága

Warner az azonos neműek házassága mellett (az USA-ban) felhozott érveket két csoportra osztja. Az egyik azt hangsúlyozza, hogy a házasság alapvető emberi jog, a másik azt a reményt fejezi ki, hogy a házasság azonos nemű párokra való kiterjesztése megváltoztatja majd a házasság mint intézmény patriarchális, elnyomó jellegét (Warner 1999: 127). Magyarországon leggyakrabban az első érvelés jelenik meg. Liza például úgy véli, hogy ahol a homoszexualitás legális (vagyis az azonos nemű partnerrel élőket állampolgárnak tekintik), ott a házasságot is lehetővé kell tenni az ilyen párkapcsolatokban (vagyis a házassághoz való jognak minden állampolgári joggal együtt kell járnia):

Teljesen értelmetlen, hogy miért ne házasodhatnának a melegek. Mert a magyar állam elfogadja azt, hogy a nők nőkkel keféljenek, nem? Tehát nincs ilyenfajta tiltás. Akkor miért ne házasodhatnának? Mert a katolikus egyház nem fogadja el a homoszexuális kapcsolatot, ezért ott nem házasodhatnak a melegek. De ha az állam elfogadja, akkor miért ne házasodhatnának? (Liza, interjú)

Míg több hívó interjúalanyom említette, hogy szeretne egyházi áldást azonos nemű párkapcsolatára, Liza egyértelműen a polgári házasság igényével lép fel; erre nem lát olyan logikus magyarázatot, mint az egyházi esküvő tiltására. Mások még alább adják az igényeiket, és a házasság helyett az élettársi kapcsolatot propagálják, például azzal az érveléssel, hogy a házasság mára idejétmúlt, tartalmát vesztett formássá vált:

⁷ Szivárványcsalád: „leszbikus, meleg, biszexuális, nem heteroszexuális és transznemű szülők és gyermekeik által alkotott család” (Kuosmanen és Jämsä 2007: 13).

Szerintem elég nekünk, leszbikusoknak a legális élettársi kapcsolat, nekünk nincs szükségünk a heterók által csúnyán megtépzott „házasság intézményére”. Nektek nem úgy tűnik, hogy az emberek az utóbbi pár évben csak azért házasodnak, hogy bulizzanak egy nagyot a haverokkal, aztán két hét múlva elválnak...?! (Vica, labrisz.hu fórum.)

Vica úgy véli, hogy a heteroszexuálisok nem veszik elég komolyan a házasságot, mint intézményt, így az mára elvesztette az értékét. Ugyanakkor fontosnak tartja egy házassággal azonos jogokat biztosító élettársi kapcsolat lehetőségét. Ez az álláspont igen elterjedt az LMBTQ-közösségekben: egy 2007-es felmérés során (n=1122) 93% támogatta az azonos jogokat nyújtó bejegyzett élettársi kapcsolatot, szemben a házasság 80%-os támogatottságával⁸ (Takács, Mocsonaki és P. Tóth 2008: 47). A törvényhozók részben erre az adatra alapozva alkották meg a bejegyzett élettársi kapcsolat intézményét Magyarországon, amely azonban nem minden tekintetben biztosít a házassággal egyenlő jogokat. A két jogintézmény közötti különbségek közül a magyarországi LMBTQ-közösség arra reagált talán leghevesebben, hogy a bejegyzett élettárs nem fogadhatja örökbe partnere gyermekét.

A partner gyermekének örökbefogadása

A bejegyzett élettársi kapcsolat Magyarországon nem teszi lehetővé sem a közös örökbefogadást, sem a partner gyermekének örökbefogadását. Ez utóbbi különösen érzékenyen érinti a szívrávcsaládokat, hiszen a vér szerinti vagy örökbefogadó szülő partnere jogi értelemben nem számít szülőnek. Az Inter Alia Alapítvány egyik fő célja ennek a diszkriminációnak a megszüntetése; blogjukon az egyik hozzászóló, Renée, emberi jogi diskurzusokra alapozva érvel a jelenlegi jogi szabályozás ellen:

Ezekben a családokban az jelenti a diszkriminációt, hogy egyrészt a nem biológiai szülőnek nem lehetnek szülői jogai (holott ő is a gyerek szülője, a szó minden értelmében, anyagi, lelki, erkölcsi, sokféle felelősséget vállal érte), másrészt pedig a gyermeknek a jog szerint csak egy szülője lehet, holott éppen az garantálná a biztonságát, ha a családját a jog családnak ismerné el – neki is járna a két szülő/gondviselő, az általuk garantált biztonság. (...) Erre jelentene megoldást, ha azok, akik családot akarnak alapítani, megtehetnék – az ezzel járó összes joggal ÉS kötelezettséggel (Renée, Inter Alia blog).

Akárcsak fentebb Ribera, Renée is a hétköznapi gyakorlatokra alapozza a család fogalmát, ugyanakkor tudatában van annak, hogy ha a törvény egy adott családformát nem ismer el, annak negatív következményei lehetnek a gyermekekre és szüleire nézve egyaránt. A szülőség alapja ebben az érvelésben a gyermekért való felelősségvállalás. A jogokra való hivatkozás mellett – amely például Liza fentebb idézett véleményében is megjelenik – Renée a kötelezettségeket is felhozza: szerinte az állam azzal, hogy nem ismeri el a nem biológiai szülőt, lehetővé teszi, hogy az kibújjon szülői kötelességei alól.

Míg Renée absztrakt szinten közelíti meg ennek a családpolitikának a negatív hatásait, számos szívrávcsaládban élő szülő ennek praktikus következményeivel küszködik. Eszter, aki partnerével, Kingával neveli heteroszexuális kapcsolatból származó gyermekét, egyértelmű hierarchiát állít fel a jogok között: a már meglévő családok jogi megerősítése fontosabb, mint új kapcsolatformák lehetővé tétele:

⁸ Természetesen a válaszadó több változatot is támogathatott.

A házasságot meg leszarom – nem, mert amúgy tökjó lenne, hogyha lehetne; de az, hogy olyan gyerekek, akik családban élnek, meleg családban, mondjuk az én fiam, az ő jogai azok nincsenek tisztázva. És ez nekem nagyon-nagyon fájó pont. Hogyha én őö, mi nagyon sokat gondolkoztunk is rajta, hogy; én soha nem akartam mondjuk azt, hogy az apja nevelje a gyereket, de hogyha velem valami történik, akkor hogy tudjuk mi azt elintézni, hogy a Kinga maradjon továbbra is a fiammal? Szóval hogy így már a meglévő családokat nem védi a törvény, és ez így nagyon – hülyeség szerintem (Eszter, interjú).

Eszter azért kritizálja a magyar családpolitikát, mert nem vesz tudomást meglévő családformákról. Mások viszont, akik azonos nemű párokkal szeretnének közös gyermeket vállalni, az ezzel kapcsolatos jogi korlátozásoktól szenvednek.

Tervezett szivárványcsaládok

Tervezett szivárványcsaládoknak nevezzük azokat a családokat, ahol a gyermek nem egy heteroszexuális kapcsolatból származik, hanem az azonos nemű pár közösen vállalta, például örökbefogadás, ismert vagy anonim donoros mesterséges megtermékenyítés, illetve béranyaság útján. A Magyarországon élő azonos nemű pároknak azonban ezek a módszerek csak korlátozottan állnak rendelkezésére: a béranyaság és a házilag történő mesterséges megtermékenyítés egyaránt illegális,⁹ és lesbikus élettársaknak (akár bejegyzett, akár nem) nincs joguk az egészségügyi intézményben történő mesterséges megtermékenyítéshez sem. Noha a közelmúltban sikerült néhány azonos nemű párkapcsolatban élő személynek örökbe fogadnia, ezt párokkal közösen nem tehetik meg, és a gyámhatóság velük szemben előnyben részesíti a heteroszexuális párokat (Dombos Tamás, személyes közlés).

A törvény minden esetben párokról beszél, vélhetően a közvetlen diszkrimináció elkerülése végett; így viszont egy egyedülálló (vagyis partner nélküli) melege vagy lesbikusra nem vonatkoznak például az örökbefogadásra vagy az anonim donortól történő mesterséges megtermékenyítésre vonatkozó kitételek. Ennek az ironiáját húzza alá Travellerprick, a pride.hu fórumok gyakori hozzászólója:

Lehet, hogy az lenne az ideális, hogy a gyermeknek ket szuloje legyen, de az „allamerdek” ezt megis több esetben felulirja.

eklatans pelda erre az azonos nemu szulok kerdese, az allam inkább azt erolteti, hogy a gyerekek csak egy szuloje legyen (egyedulallo no anonim spermas mesterseges megtermekenytese), mint hogy veletlenül egy másik azonos nemu szulo is (tartással, miegymással) hozzájáruljon a gyerek neveléséhez (Travellerprick, pride.hu fórum).

Az ironikusan megidézett „államerdek” annak a heteronormatív gondolkodásmódnak a megerősítése, amely kizárja a melegeket és lesbikusokat a család fogalmából (Weston 1991: 21). Renée fenti blogbejegyzéséhez hasonlóan Travellerprick is támogatja azt a többségi elképzelést, hogy egy gyermeknek a legnagyobb biztonságot a kétszülős családmodell nyújthatja, viszont éppen ezt használja fel érvként az azonos nemű párok gyermekvállalása mellett. Ha-

---

⁹ A mesterséges házi megtermékenyítés tiltása nem egyértelmű, és általam ismert jogászok is vitatkoznak rajta, a leggyakoribb álláspont szerint azonban megvalósítja az „emberi test tiltott felhasználása” nevű büntetőjogi tényállást (Dombos Tamás, személyes közlés).

sonló stratégiát választ egy másik fórumozó, Alanis, ezúttal a gyermeknevelésre mint állampolgári kötelességre vonatkozóan:

...pl. egy leszbikus nő, akit, ha úgy vesszük, éppen a mai körülmények fosztanak meg attól a lehetőségtől, h. a gyermekvállalás mércéje szerint „hasznos taggá” váljon (Alanis, pride.hu fórum).

Alanis hangsúlyozza, hogy egy állampolgár hasznosságát ő nem feltétlenül a gyermekvállalásban látja, azonban ha ezt fogadjuk el mércének, az állam nem tagadhatja meg ezt a jogot a saját nemükhöz vonzódó emberektől sem.

A közösség tagjai nemcsak elméletben kritizálják a szabályozást, hanem a gyakorlatban is megpróbálnak tenni ellene: a különböző műhelybeszélgetések és fórumok bővelkednek a jó tanácsokban arra vonatkozólag, hogyan lehet a törvény megkerülésével gyermekhez jutni. Az ilyesmit a legtöbben nem tartják elítélendőnek, arra hivatkozva, hogy az általuk megszegt törvények diszkriminatívak és ezért helytelenek, vagy egy fórumozó szavaival élve:

Akit nem illetnek meg alapvető emberi jogok (témánknál maradva, hogy gyermeket szülhessünk, és szeretetben felnevelhessük partnerünkkel, vagy egyedül), az a „kiskapukat” keresi, nem pedig a „korlátainak” számát igyekszik számba venni (Tündér, pride.hu fórum).

Tündér megfogalmazása azt sugallja, hogy ugyanez a hozzáállás nemcsak az azonos nemű párokra, hanem a törvények által diszkriminált bármely csoportra vonatkozik. Az LMBTQ-közösség tagjai ugyanis nemcsak azokat a családpolitikákat kritizálják, amelyek konkrétan nekik mint csoportnak jelentenek hátrányt.

Problémás prioritások

A magyar családpolitikák egy része nemcsak az LMBTQ-embereket diszkriminálja: az örökbefogadásnál és bizonyos esetekben a mesterséges megtermékenyítésnél¹⁰ ugyanúgy hátrányt szenvednek az egyedülállók, a béranyaság és a házilag mesterséges megtermékenyítés pedig heteroszexuális párok számára is tilos. Az alábbi fórumhozzászólás szerzője olyan jogszabályt említ, amely az egyedülálló nőkre nézve hátrányos:

...furcsa ez a világ – egyedülálló nő nem vehet részt meddősségi kezelésben (lombikbébi programban)

a meddő nőknek csak akkor van joga erre ma Magyarországon, ha házasságban, vagy igazolt élettársi kapcsolatban él

hm – vajon miért diszkriminálják az egyedülálló nőket a jogalkotók?

miért csak az a nő számít jogilag megfelelő anyának, aki igazolni tudja, hogy nem egyedülálló?
miért nincs joga szülni bármely nőnek (itt nem csak leszbikus nőkről van szó), aki szülni szeretne, és erre a lombikbébi módszerrel lehetne esélye? (Tejesember, pride.hu fórum.)

Noha a hozzászólás végén Tejesember megemlíti a leszbikusokat, láthatóan nemcsak őmiattuk háborítja fel ez a rendelkezés. A más diszkriminált csoportokkal való szolidaritás olyasmiről, amit gyakran tekintenek a kisebbségi helyzet velejárójának, ugyanakkor származ-

---

¹⁰ Egyedülálló nők csak akkor kaphatnak mesterséges megtermékenyítést, ha életkoruk vagy nőgyógyászati okok miatt fennáll a veszély, hogy különben nem lesz alkalmuk szülni (bár ennek megítélésénél nem minden orvos egyformán szigorú).

hat saját tapasztalatból is. Andrea nevű interjúalanyom például a közelmúltban települt át Nyugat-Magyarországról az ország egyik legszegényebb régiójába, és sokkhatásként érte az, amit gyermeke iskolájában tapasztalt:

És akkor az, hogy milyen szegénységben élnek emberek, az, hogy éheznek, tényleg éheznek. Hogy [az ember] látja azt, hogy... hogy vannak gyerekek, akik csak az iskolában esznek! (...) És az állam pedig olyan szinten vonul ki ebből is! Mert normálisabb helyeken ezek a gyerekek ingyen kapnának ebédet. Nemcsak ezek, az összes! De hát hogy erre nincs pénz. Én tudom, hogy nincs erre pénz, de akkor is. És akkor legyen több gyerek (Andrea, interjú).

Andrea, hasonlóan a szocializmusban felnőtt nemzedékek más tagjaihoz, az állam feladatának tartja a hátrányos helyzetű rétegek anyagi támogatását (Haney 1999). Kritikája nemcsak abból fakad, hogy az állam ezt a feladatát nem teljesíti, hanem abból is, hogy minél több gyermek vállalására biztat, miközben nem teremti meg hozzá az anyagi feltételeket. Alanis ugyanezt a gondolatot viszi tovább egy fórumhozzászólásában, szintén a családok anyagi helyzetének következményeire reflektálva:

A minap egy 8 gyermekes anyát kapott el a rendőrség – így fogalmaztak az illetékesek. 6rétegbe bugyolálva kabátba, plédbe téve mások rokonszenvére bizta a kicsit. Állítólag nagyon rövid ideig volt egyedül a gyerek, csak bizonyos sajtóorgánumok fújták fel jobban. A rendőrség büszke lehet, h elfogta a 8gyerekes anyát, szerencsétlennek nem képesek biztosítani a kellő megélhetést. Pedig talán többet tett az országért, mint az összes miniszter valaha együttvéve. Szóval mások megbecsülése úgy tűnik, nem mindig gyerekvállalás függvénye (Alanis, pride.hu fórum).

Az Alanis által felidézett történet tanmese a meggondolatlan pronatalizmus következményeiről. Ugyanakkor rámutat arra az ellentmondásra, hogy míg az állami retorikák nagy becsben tartják a családot, ebből a valóságos családok igen keveset érzékelnek (Einhorn 1993). Hasonló problémára mutat rá Birtalan Balázs rövid blogbejegyzése egy másik témában:

A Szent Korona megsértése bűncselekmény.
A családon belüli erőszak nem¹¹ (Birtalan Balázs-blog).

A gúnyos hangvétellű poszt azt sugallja, hogy a törvény felszínes témákkal foglalkozik az emberek valóságos problémái helyett: a nemzet jelképe nagyobb védelmet élvez, mint a nemzetet alkotó állampolgárok. Andrea és Alanis mellett ő is azt a véleményt közvetíti, hogy az államnak a magyar családok valódi problémáival kellene foglalkoznia.

Ellendiskurzusok az LGBTQ-közösségben

Emberi és állampolgári jogok

Az európai és amerikai LGBTQ-szervezetek leggyakrabban az emberi vagy állampolgári jogokra hivatkoznak a családformáik elismertetéséért zajló küzdelemben (pl. Richards 1999).

---

¹¹ Ez a bejegyzés 2012-ben született, amikor a magyar BTK nem minősítette külön büntetőjogi tényállásnak a családon belüli erőszakot; szerencsére ez 2013 során megváltozott.

A fenti idézetek között is számos olyan van, amely a jogegyenlőségre hivatkozik (Liza, Renée, Eszter, Tejesember). Az alábbi fórumhozzászólásban Ironman felsorolja azokat a jogokat, amelyekkel a mai Magyarországon az azonos nemű párok nem rendelkeznek, pedig szerinte magától értetődőeknek kellene lenniük:

...a házasság, leszbikus nők akármilyen módú megtermékenyülése, örökbefogadás, bármi, ami egy felnőtt embernek joga, az egy nagykorú buzinak is természetes joga, lévén felnőtt ember. aki bármilyen speciális jogszabályozást akar a buzikra nézve, azért homofób, mert azt vitatja, hogy ugyanúgy és ugyanolyan felnőtt ember minden buzi (Ironman, pride.hu fórum).

Ironman többször megismétli a „felnőtt” szót, ezáltal paternalizmussal vádolva az olyan államot, amely felülről próbálja eldönteni, mely állampolgárai milyen jogokkal rendelkeznek. Szemben azokkal (pl. Vica), akik a bejegyzett élettársi kapcsolatot támogatják a házasság helyett, Ironman homofóbnak tarja azt a megoldást, ha külön – bár hasonló jogokat biztosító – intézményeket hoznak létre azonos nemű párok számára, mert ez is erősítheti a társadalomban azt a felfogást, hogy az LMBTQ-emberek külön csoportot alkotnak (kritikája egyébként az olyan LMBTQ-aktivisták felé is irányul, akik támogatják az ilyen kompromisszumos megoldásokat).

Míg Ironman intézményekhez való jogosultságot emleget, mások általánosabban utalnak az emberi jogokra vagy azokra, amelyeket ők annak tartanak. Ez nem mindig fedi a különböző emberi jogi dokumentumok tartalmát; a következő párbeszédben például két jó barát, Dénes és Edmund emberi jogként határozza meg a tulajdon továbbörökítésének jogát:

D. Nekem nincs kilátásban olyasmi, hogy én már 3 év múlva már legyen gyerekem, hanem úgy szeretnék. Meg tudod, annyira egy alapvető joga minden embernek, hogy továbbadja aa...

E. Örökségét (Dénes és Edmund, interjú).¹²

Dénes és Edmund az örökség továbbadásának jogát használja fel érvnek az azonos nemű párok gyermekvállalása mellett. Mások általánosságban a gyermekvállalást tekintik alapvető emberi jognak, mint az a leszbikus, aki felháborodott szavait egyenesen Semjén Zsolthoz intézi a pride.hu egyik fórumán:

... Kedves Semjén úr, 5 év múlva, diplomás értelmiségiként remélhetőleg több éve tartó kapcsolatban nincs jogom a gyermekhez??? (Mary Jo, pride.hu fórum).

Semjén ebben a bejegyzésben azt a diskurzust szimbolizálja, amely egy hagyományosnak tekintett, heteronormatív családmodellre fogad el egyedül érvényesnek. Amikor Mary Jo hangsúlyozza saját középosztálybeli és „tiszteletre méltó” voltát, csatlakozik ahhoz a – Magyarországon már a hetvenes évek óta fel-felbukkanó – diskurzushoz, amely szerint a középosztály gyermekvállalását bátorítani, a kevésbé „kulturált” rétegeket viszont korlátozni kellene (Goven 1993: 292–294).

A szülőséghez való jognál is gyakrabban és hangsúlyosabban jelennek meg a gyermekek érdeke és jogai, ami nem csoda, hiszen ezeket kevesen mernék megkérdőjelezni

¹² Az „örökség” szó persze kétértelmű, de az interjú során Dénes kifejti, hogy egyszerre értette alatta a biológiai tulajdonságok és a családi vagyontárgyak átörökítését.

(Lawler 2000: 20). Különösen a partner gyermekének örökbefogadását szokás ilyen keretben felvezetni. Az Inter Alia blogján Renée hivatkozik egy cikkre, amelyben Révész Sándor azért tekinti problémásnak az azonos nemű párok általi örökbefogadást, mert ez „*pici, döntésképtelen polgártársakat is érint, akikért az állam felel*”. Renée válaszában megfordítja az érvelést, és azt hangsúlyozza, hogy a „pici, döntésképtelen polgártársak” érdekeit éppen az örökbefogadás lehetővé tétele szolgálná:

[A] valóságban sok olyan egynemű pár van, amelyik neveli egyikük biológiai gyermekét, csak-hogy a másik (nem biológiai) szülőnek nincsenek szülői jogai és kötelességei sem. Ami nem mellesleg sérti számos „pici polgártárs” jogát ahhoz, hogy mindkét szülője/gondviselője a jog szerint is az lehessen, ami, vagyis a törvény által elismert családban élhessen (Renée, Inter Alia-blog).

Míg Dénes, Edmund és Mary Jo a gyermekhez való jogot hangsúlyozták, Renée a gyermek szülőkhöz való jogát. Míg az előbbivel szemben gyakran elhangzik az az érvelés, hogy a gyerekvállalást fontolgató melegek és leszbikusok önzők – olykor az LMBTQ-közösségen belül is: „*Csupán önzésből, csak azért, hogy megtartsuk a párunkat vagy »teljesebbnek« érezzük az életünket, nem szabad gyereket vállalni*” (Doktorszösz, labrizs.hu fórum) –, a gyermek érdekének hangsúlyozása reprodukálja az önzetlen szülő mítoszt, amely sokkal jobban illeszkedik a domináns diskurzusokhoz. A haladás és az azt képviselő intézmények diskurzusa szintén olyan, aminek az értékét kevesen kérdőjelezik meg.

Európa és a haladás

Én nem tartom magunkat valónak például ugyanúgy az Európai Unióba se, tehát. Messze nem képviseli itt a kormány, meg meg senki, így az egész, az ország vezetése azokat az alapelveket, ami, amik az uniós alapelvek lennének, én azt gondolom (Jocó, interjú).

Az Európai Unió több közép- és dél-európai ország számára a csatlakozás alapfeltételéül szabta az LMBTQ-emberek joghátrányainak csökkentését (O'Dwyer 2010: 230). Noha a közelmúltban csatlakozott országok kormányai közül néhány kritikával illeti az uniós elvárásokat (O'Dwyer és Schwartz 2010: 236–237), az LMBTQ-szervezetek még mindig fontos ütközőként tekintik az Európai Unióra való hivatkozást. Ezekben az érvelésekben – mint Jocó fenti gondolataiban is – az Unió szimbolizálja a haladást és a fejlett Nyugatot, amellyel szembeállítva Magyarország visszamaradott, homofób és rasszista. A jellemző diskurzus persze nem az, amit Jocó képvisel, hogy Magyarországnak nincs helye az Unióban, hanem az a sokkal pozitívabb hozzáállás, hogy megfelelő intézkedésekkel mi is felzárkózhatunk nyugat-európai szintre nemcsak gazdasági, hanem emberi jogi értelemben is.

A felzárkózás gondolata nemcsak az Európai Unióval kapcsolatban jelenik meg, hanem több olyan országra vonatkozóan, ahol az LMBTQ-családformák az itteninél több elismerést kapnak. Vitorlázó felsorolja blogján azokat az országokat, ahol már lehetséges az azonos neműek házassága, ezzel mintegy példát állítva a magyar állam elé. Ő is egyike a már korábban említett petíció aláíróinak, amely preambulumban hivatkozik több nemzetközi emberi jogi dokumentumra, köztük az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatára és az Európai Unió Alapjogi Chartájára, majd kijelenti:

Meggyőződésünk, melyben a fent felsorolt jogforrások és elvek is megerősítenek minket, hogy a házasság intézményére vonatkozó jelenlegi javaslat elvágna Magyarországot a világ számos országában megfigyelhető jogfejlődés útjától, és ezzel ellehetetlenítené az LMBT-közösség egyenlő jogokért folytatott törekvését (Slughorn-blog).

A bloggerek azt a rendszerváltás kapcsán gyakran felbukkanó nézetet képviselik, miszerint a társadalmi fejlődésnek egyetlen útja van; a volt szocialista országok, bár némi késéssel, követni fogják a nyugati modellt (Burawoy és Verdery 1999: 1). Az ettől való eltérés „elvágna” Magyarországot a fejlett világtól, és akár az Európai Unióból való kizáráshoz is vezethet, mint Jócó sugallja. Jellemző módon az LMBTQ-szervezetek ezt nem szokták érvként felhozni, talán azért, mert egyes jobboldali erőknél, amelyek amúgy is kritikusak az Európai Unióval szemben, nem érne el megfelelő hatást.

Mint Mary Jo fenti megnyilvánulásából láttuk, az LMBTQ-közösség kritikája gyakran irányul konkrét politikai pártok vagy azok képviselői felé. Nemcsak jobboldali, hanem baloldali erők is célponttá válhatnak, ha nem karolják fel a kívánt mértékben az LMBTQ-emberek ügyét. Amikor 2009-ben az MSZP az élettársak általi örökbefogadás ellen foglalt állást, Boborján az Inter Alia blogján megjegyezte:

Aztán az MSZP meg csodálkozik, hogy nem szavaznak rá, amikor pl. pont ezekben az ideológiai vízváltató ügyekben egyáltalán nem XXI. századi baloldali értékrendet képviseli (Boborján, Inter Alia-blog).

Noha a Boborján által feltételezett ok-okozati összefüggés meglehetősen kérdéses – a magyar politikusok inkább tartanak attól, hogy ha kiállnak az LMBTQ-ügyek mellett, őket magukat is melegnek kiáltják ki, amint néhány baloldali politikussal meg is történt (Renkin 2007:113) – a kritika érzékeny pontján célozza meg az MSZP-t, amely erősen próbálja közvetíteni a modern baloldali párt imázsát, hogy az emberek ne az államszocialista MSZMP-vel azonosítsák. A fent idézett hozzászólókhöz hasonlóan Boborján is úgy tartja, hogy a magyar politika LMBTQ-jogokhoz való hozzáállása – még a baloldali pártoké is – elmarad a „fejlett” Nyugaté mögött.

A haladásra, Európai Unióra és baloldali értékekre való hivatkozás persze leginkább a liberális gondolkozású olvasókat tudja meggyőzni. Vannak viszont az LMBTQ-közösségben, akik – akár stratégiai lépésként, akár személyes meggyőződésből – konzervatívnak mondható érveket hoznak fel az LMBTQ-családformák elismerése mellett.

Konzervatív érvek

Az egyik leggyakoribb érv az azonos nemű párok gyermekvállalása mellett, hogy így nemcsak a társadalom hasznos tagjai lehetnek (ld. Alanis fenti megjegyzését), hanem hozzájárulhatnak a nemzet szaporodásához. Ez érzékeny téma, hiszen a csökkenő gyerekszám miatt több volt szocialista országban, köztük Magyarországon is, egyre erősebb a „nemzethalál”-tól való félelem (Einhorn 1993: 104–105)¹³. Az LMBTQ-közösség tagjai gyakran szembeállítják az állam pronatalista politikáját azokkal a törvényekkel és gyakorlatokkal, amelyek azonos nemű párok számára megnehezítik a gyermekvállalást:

¹³ Részletes elemzés az orosz diskurzusokról Rivkin-Fish (2006)

...nincsen olyan jogi környezet, amely támogatna a mesterseges megtermékenyítést, vagy az olyan megoldásokat, amikor egy meleg és egy leszbikus pár együtt vállal gyereket. a jelenlegi jogszabályok miatt nem születnek meg gyerekek, ezzel a szabályozás is hozzájárul a „demográfiai problémához” (Travellerprick, pride.hu fórum).

Travellerprick érvelése nem veszi figyelembe, hogy a pronatalista érvelések nem „bármilyen” gyerekek születésére vonatkoznak, csak a „megfelelő típusú”-akra; fentebb láttuk, hogy ez jelentheti a bőrszínt vagy a megfelelő társadalmi réteget (Goven 1993: 292–294), de azt is, hogy heteroszexuális családból származzanak. Más szóval, a magyar családpolitikák nem általában a családot kívánják megerősíteni, hanem egy bizonyos fajta családmodellt, amelynek egyik alapja a heteroszexualitás.

A „demográfiai problémá”-t emlegető fórumozók egy része saját maga kevéssé aggódik a „nemzethalál” miatt, inkább csak mások – főleg az esetleges konzervatív olvasók – meggyőzésére hozza fel ezt az érvet. Vannak viszont az LMBTQ-közösségben olyanok, akik őszintén hisznek egyes hagyományos családi értékekben. Ilyen például a mélyen hívő Kati, aki első komoly barátnőjével bejegyzett élettársi kapcsolatot kötött, amelyet ő házasságként emleget. Később tudta csak meg, hogy így nem jogosult a mesterséges megtermékenyítésre. Ez mélységesen felháborította, mivel „a konzervatív ideológia azt mondja, hogy előbb a házasság, és aztán a gyerek”, ezért abszurdnak tartja, hogy egy azonos nemű pár esetén éppen a „házasság” (vagyis a tartós elköteleződés) zárja ki a gyermekvállalást (Kati, interjú). Míg tehát a hivatalos diskurzusok a keresztény családfogalmat részesítik előnyben, ebben az esetben a jogi szabályozás szembehelyezkedik a keresztény ideállal (ahogy azzal a diskurzussal is, amely szerint két, tartós kapcsolatban élő elkötelezett szülő biztonságosabb környezetet biztosít a gyermeknek, mint egy, lásd Travellerprick bejegyzését fentebb).

Kati úgy véli, az ő párkapcsolata egyenértékű a házassággal, hiszen keresztényi szereteten alapul. A szerető életközösség, mint a család alapja gyakran előkerül a közösségen belüli diskurzusokban (ld. RN megjegyzését fentebb). Vannak azonban, akik kifejezetten a keresztényi szeretetre hivatkoznak, amikor az azonos nemű párkapcsolatok elismerése mellett állnak ki. Vitorlázó blogjában költői kérdésekkel fordul a magukat kereszténynek valló döntéshozókhoz:

Valóban Jézus tanaid (sic!) követed, amikor a szeretet hatalmát hirdető prófétára hivatkozva fosztasz meg embereket a szabad szeretet jogától? Jobb ember vagy, mint egy szerető meleg vagy leszbikus? (...) Nagyra értékeli majd a Teremtő, ha árva és szegény sorsú gyerekeket azért nem engedsz szerető párokhoz, mert ők mások, mint te? Jobb ember leszel azáltal, hogy inkább az árvaházakat töltenéd fel, mintsem hogy tőled eltérő, de szerető pároknak, embereknek lehetőséget adnál az örökbecfoadásra? (Vitorlázó-blog)

Vitorlázó azokat a politikákat választja ki – azonos neműek házassága, külső örökbecfoadás –, amelyek leginkább megtámadhatók keresztény alapokon álló érvekkel (pl. a berányság intézménye mellett nehezebben lehetne ilyen módon érvelni). Ugyanakkor több fenti hozzászólóhoz (Travellerprick, Vica stb.) hasonlóan láthatóvá teszi az ellentmondásokat, amelyek abból fakadnak, hogy az állam által támogatott családmodell egyik fő szervező logikája a heteronormativitás, ez azonban nem mondatik ki nyíltan.

Összegzés

A magyar családpolitikák többféle módon is diszkriminálják az LMBTQ-közösség tagjait: a család és a házasság heteronormatív definíciói, a nem biológiai szülők el nem ismerése, illetve a gyermekvállalás megnehezítése által. Az azonos nemű párok, és különösen a szivárványcsaládok a jogi diskurzusokban láthatatlanok; Phelan fent említett kifejezésével élve „nemállampolgárok”. A fenti idézetekből azonban látható, hogy a magyarországi LMBTQ-közösség tagjai nem passzív áldozatai ezeknek a diskurzusoknak: szembeszállnak velük mind saját diskurzusaik kialakításával, mind időnként a gyakorlatban (például amikor a törvényt megkerülve családot alapítanak). Víziójuk egy olyan világ, amely az ő családképeket is magában foglalja, amint Sunshinecat, egy leszbikus blogger kifejti:

Egy olyan országban akarok élni, ahol a vezetőket érdekli a (nem is annyira egyéni) véleményem. Ahol az életemet érintő fontos kérdésekben (munka, vallás, szerelem, házasság, szex, célok ésatöbbi) szabadon és kényszer nélkül dönthetek, csak oly mértékű korlátozással, amelyre azért van szükség, hogy mások illetén jogát-fizikai életesélyeit ne befolyásoljam hátrányosan. Meg ahol mondjuk nincs Alkotmány-módosítással rögzítve, hogy „kislány, te itt ~~amíg mi hatalmon vagyunk~~ az életben nem fogsz házasodni meg legálisan gyereket csinálni...” (...) Ahol szabadon lehetek önmagam. És ahonnan nem akarok elmenekülni (Sunshinecat-blog).

Az LMBTQ-emberek helyzetéről szóló elemzések gyakran csak a joghátrányokra és diszkriminatív politikákra fókuszálnak, áldozatként beállítva a szexuális kisebbségek tagjait; a domináns diskurzusokkal való szembeállásra legföljebb néhány civil szervezet a példa. Noha ezeknek a munkája is rendkívül fontos, érdemes azt is megvizsgálni, hogy a közösség tagjai maguk milyen módon kérdőjelezik meg az őket kirekesztő domináns diskurzusokat, és állnak ki saját jogaikért. Ez nemcsak azért fontos, hogy megjeleníthessünk egy még mindig csaknem láthatatlan kisebbséget, hanem azért is, hogy a családdal kapcsolatos kutatások során figyelembe vegyük nemcsak a hivatalos ideológiákat, hanem a hétköznapi emberek diskurzusait és megélt tapasztalatait is.

Hivatkozott irodalom

- Bell, David és Jon Binnie (2000): *The Sexual Citizen. Queer Politics and Beyond*. Cambridge: Polity Press.
- Borneman, John (1992): *Belonging in the Two Berlins. Kin, State, Nation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burawoy, Michael és Katherine Verdery (1999): Introduction. In *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Michael Burawoy és Katherine Verdery (szerk.) Lanham – Boulder – New York – Oxford: Rowman and Littlefield, 1–18.
- Einhorn, Barbara (1993): *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London – New York: Verso.
- Gal, Susan és Gail Kligman (2000): *The Politics of Gender After Socialism*. Princeton: Princeton University Press.
- Garcia, Angela Cora, Alecea I. Standlee, Jennifer Bechhoff és Yan Cui (2009): Ethnographic Approaches to the Internet and Computer-Mediated Communication. *Journal of Contemporary Ethnography* 38(1): 52–84.
- Goven, Joanna (1993): *The Gendered Foundations of Hungarian Socialism. State, Society, and the Anti-Politics of Anti-Feminism, 1948-1990*. (PhD-értekezés.) Ann Arbor: UMI.
- Habermas, Jürgen (1998): *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, MA: The MIT Press. (Magyarul: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Osiris, 1999 [1962].)

- Haney, Lynne (1999): „But We Are Still Mothers”: Gender, the State, and the Construction of Need in Postsocialist Hungary. In *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Michael Burawoy és Katherine Verdery (szerk.). Lanham – Boulder – New York – Oxford: Rowman and Littlefield, 151–188.
- Kulpa, Robert (2011): Nations and Sexualities – ‘West’ and ‘East’. In *De-Centring Western Sexualities. Central and Eastern European Perspectives*. Robert Kulpa és Joanna Mizielińska (szerk.). Farnham – Burlington: Ashgate, 43–62.
- Kuosmanen, Paula és Juha Jämsä (2007): *Suomalaiset sateenkaariperheet sosiaali- ja terveystalveissa ja koulussa*. Helsinki: Edita Prima Oy.
- Lawler, Steph (2000): *Mothering the Self. Mothers, Daughters, Subjects*. London – New York: Routledge.
- Magyarország Alaptörvénye. *Magyar Közlöny* 2011/43.
- O’Dwyer, Conor (2010): From Conditionality to Persuasion? Europeanization and the Rights of Sexual Minorities in Post-Accession Poland. *Journal of European Integration* 32(3): 229–247
- O’Dwyer, Conor és Katrina Z. S. Schwartz (2010): Minority Rights After EU Enlargement. A Comparison of Antigay Politics in Poland and Latvia. *Comparative European Politics* 8(2): 220–243.
- Phelan, Shane (2001): *Sexual Strangers. Gays, Lesbians, and Dilemmas of Citizenship*. Philadelphia: Temple University Press.
- Renkin, Hadley Z. (2007): *Ambiguous Identities, Ambiguous Transitions. Lesbians, Gays, and the Sexual Politics of Citizenship in Postsocialist Hungary*. (PhD-értekezés.) Chicago: University of Michigan.
- Richards, David A. J. (1999): *Identity and the Case for Gay Rights. Race, Gender and Religion as Analogies*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Rivkin-Fish, Michelle (2006): From ‘Demographic Crisis’ to ‘Dying Nation’. The Politics of Language and Reproduction in Russia. In *Gender and National Identity in Twentieth Century Russian Culture*. Helena Goscilo és Andrea Lanoux (szerk.). DeKalb, IL: Northern Illinois University Press, 151–173.
- Slavova, Kornelia (2006): Looking at Western Feminisms through the Double Lens of Eastern Europe and the Third World. In *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*. Jasmina Lukić, Joanna Regulska és Darja Završek (szerk.). Aldershot – Burlington: Ashgate, 245–264.
- Takács Judit, Mocsonaki László és P. Tóth Tamás (2008): A meleg, leszbikus, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettség Magyarországon. *Esély* 19(3): 16–54.
- Warner, Michael (1999): *The Trouble with Normal. Sex, Politics and the Ethics of Queer Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Weston, Kath (1991): *Families We Choose. Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press.
- Yuval-Davis, Nira (1997): *Gender and Nation*. Los Angeles – London – Újdelhi – Szingapúr: SAGE.